

აღჯაყალა-გაგის ციხე - ცურტავი?

იაკობ ხუცესი თავის თხზულებაში „შუშანიკის წამება“ ასახელებს პუნქტის სახელს „დაბა, რომელსაც ჰრქვიან ცურტავ“.¹ ნაწარმოების მიხედვით ცურტავი არის ვარსკენ პიტიახშის რეზიდენცია, აქ არის მისი სასახლე, საეპისკოპოსო ეკლესია, აქვე ცხოვრობს კარის ეპისკოპოსი აფოცი. ამავე ტექსტიდან ჩანს, რომ ციხე დაბა ცურტავის გარეთაა, მაგრამ არც ძლიერ მოშორებით. იგი ცურტავის ციხედ აღიქმება და სხვა სახელწოდებით არ მოიხსენიება. შუშანიკიც, როგორც ცნობილია, ეწამა ცურტავში. გარდაცვალების შემდეგ იგი, მისივე ანდერძით, იქვე, ეკლესიის მახლობლად დაკრძალეს, სადაც ის ტანჯა ვარსკენმა და შემდეგ შეპყრობილი ჰყავდა ციხეში.²

506 წლის დვინის საეკლესიო კრების მონაწილეთა რიგში, დავით ბონელსა და სტეფანოს რუსთველს შორის დასახელებულია იაკობ ცურტაველი ეპისკოპოსი. ზოგი მეცნიერი ვარაუდობს, რომ ეს შუშანიკის წამების აღმწერი ხუცესია, რომელიც შემდგომ ცურტავის ეპისკოპოსი გახდა.³

ცურტავი მოხსენიებულია ასევე სომხურ „ეპისტოლეთა წიგნში“, რომელსაც VI ს-ის ბოლოს და VII ს-ის დამდეგის ქართლისა და სომხეთის ეკლესიების განხეთქილების შესახებ საბუთები შემოუნახავს. აქ მოსე ცურტავის ეპისკოპოსი სომეხთა ეკლესიის დროებით მესაჭის - ვრთანეს ქერდოლის სახელზე 605-606 წწ. გაგზავნილ პირველ წერილში ამბობს: „გაცნობებ ჩვენს უფალს მძიმე გასაჭირს, მცირეს მრავლისგან, რომელმაც ჩვენზე მოანია. მომიხდა მე სიყრმის დღეებში მივსულიყავ ცურტავის საეპისკოპოსოს, რომლის მონაფეც ვიყავი იმ ეკლესიის წესისამებრ, სადაც აღვიზარდე და ვისწავლე სომხური და ქართული მწიგნობრობა, სადაც მე უღირსს მომანიჭა უფალმა, რომ მივწვენილიყავ სამოდვრო საყდარს იმავე პიტიახშის სახლის კარზე“.⁴ ამრიგად, ჩანს, რომ VII ს-ის დასაწყისშიც ცურტავი პიტიახშის რეზიდენცია და საეპისკოპოსო ცენტრია.

საინტერესო ცნობას გვანვდის ცურტავის და ზოგადად ქართველთა შესახებ X ს. სომეხი ისტორიკოსი უხტანესი: „ვფიქრობ, ცოტა რამ მოგწერო, რასაც ცურტავის შესახებ გავიხსენებ და რაც იმის შემდეგ მოხდა, რადგან ცურტავს ეს სახელი, რომელსაც ისტორიაში მუდამ და ყოველთვის ვახსენებდით და აქაც მოვიხსენებთ, მაშინ ერქვა, ხოლო ეხლა ეწოდება გაჩიანი. მაშინ სავსე და ვრცელი, დიდი და სახელოვანი დედაქალაქი იყო, ხოლო ეხლა

¹ ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 79.

² ონიანი, *წამება წმინდისა შუშანიკისი*, გვ. 40-41; ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 60.

³ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 380; ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 70.

⁴ *ეპისტოლეთა წიგნი*, გვ. 1.

შემცირებული და ზომიერი დაბა-ქალაქია მდინარის პირზე, რომელსაც ეწოდება გაჩენაგეტ, მხარეში, რომელსაც ვრაც-დაშტი ჰქვია, რომელიც შუა საზღვარია სომეხთა და ქართველთა ქვეყანას შორის, გასცქერის პირდაპირ კავკასიის მთას, რომელიც ესაზღვრება საკვირველნაშენ და საოცარ, სახელოვან და გამოჩენილ დიდ დედა-ქალაქს თბილისს. ცურტავი სამკვიდრებელი იყო გუგარელთა დიდი პიტიახშის, ჩრდილოეთის მხარეთმპყრობელისა, ჩვენი მეფის ვალარშაკ არშაკუნიანის მიერ განწესებულისა. ის პიტიახში ყოფილა მირდატ დარეჰის ნახარარის ჩამომავალი, როგორც გვაუწყებს ჭემარიტების მთხრობელი მოსე, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელმა მოიყვანა და მთავრად დატოვაო ტყვე ივერიელთა ტომებზე, რომლებიც მოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა ლიბიელთა ჯარის ძალით, მორეკა, დააქცია და დაიმორჩილა. მათი ნაწილი პონტოს ზღვის მარჯვენა ნაპირზე წაასხა და დაასახლაო, ამბობს ისტორიკოსი, ის ვერია კი არის დასავლეთის ქვეყნის კიდე. ხოლო პონტოს ნაპირზე რომ დაბანაკდა ის ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას აქეთ-იქით, მოედო იმ მხარეს და გავრცელდა სომეხთა და ალბანთა საზღვრამდე, შეიქმნა ფრიად მრავალი ხალხი და იმ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება. ურიცხვია სახელი თვითოეული გავარისა, რომლებიც მის გარშემოა, და სხვა გავარებისა ქალაქ თბილისის გარშემო, რომელთაც ეწოდებათ: ნანარეთი, ჯავახეთი, თრიალეთი. ითესლეს და გამრავლდნენ და გახდა ტომი, რომელსაც თავის პირველ ქვეყანაში ვერიას უწოდებენ, აქ კი ქართველნი ეწოდებათ. ტომითაც, ენითაც, დამწერლობითაც, მამამთავრობითაც და მეფობითაც განმტკიცდნენ, ხოლო გამოჰყო, გამოაცალკევა და განაშორა ჩვენგან კირონ სკუტრელმა (ამით იუდა ისკარიოტელის მსგავსი და თანაბარი შეიქნა), დააქცია და წარწყმიდა ესოდენი სიმრავლის ტომი, მიზეზი გახდა მათი დაღუპვისა“.¹

ამ ცნობის მიხედვით, ცურტავი ძველი სახელწოდებაა, უხტანესის დროს (X ს.) კი გაჩინი ჰრქმევია და დედაქალაქობიდან დაბა-ქალაქამდის დაკნინებულია. მდებარეობდა მდინარე გაჩენაგეტის პირას, მხარეში, რომელსაც ვრაც-დაშტი ქვია. უხტანესი ასევე წერს, რომ შუშანიკის საფლავი იქვე მდებარეობს და იგი მრავალჯერ მისულა და მთხვევია მის საფლავს: „მაგრამ შენ აქ ნუ მაგინებ, თითქოს ეს რაღაც ზედმეტი მოგწერე, ო, სიბრძნისმოყვარევ, რადგან მსურდა რამოდენიმე სიტყვით ცურტავის მრავალი მოსახსენებელი მეცნობებინა შენთვის, ვინაიდან საჭირო იყო და იმსახურებდა, რომ გვერდი არ აგვექცია მისი ზეპურობისთვის, რადგან დასაბამიდან სამეუფეო სამკვიდრებელი და განსასვენებელი იყო წმინდა შუშანიკისი; სადაც ჯერაც არიან ადგილნი მისი მოწამეობის ვნებათა და მისი წმინდა და პატიოსანი ნეშტის განსასვენებელი; სადაც ჩვენ მრავალჯერ მივსულვართ და ვმთხვეულვართ

¹ უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა*, გვ. 65-67; ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 61-62.

წმინდა ადგილს. ხოლო მისი წამების ვითარებას შემდეგ, სხვა ადგილას, გეტყვით“.¹

უხტანესის ნაწარმოებში „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“ 67-ე თავი ეძღვნება შუშანიკის წამების აღწერას. უხტანესი გარკვევით მიუთითებს ადგილზე, სადაც 6 წლის განმავლობაში იტანჯებოდა შუშანიკი: „აღსრულებამდე დიდი ღვანლით შეირაცხა და ხორციტ უხორციოთა სახე მიიღო, შიმშილითა და წყურვილით თვითონ განილეოდა, მღვიძარებითა და ფსალმუნებით დღისით და ღამით არა ცხრებოდა ღმრთისადმი ლოცვაში, არა როგორც საპყრობილესა და ბორკილებში შეყენებული ვინმე, არამედ თითქოს თავისი ნებით შეიბორკა, რომ ექვს წელს ეცხოვრა ბორკილებსა, საპყრობილესა და ციხეში, რომელსა ეწოდება უფრეთ“. უხტანესის ეს ინფორმაცია ყველაზე არსებითი სხვაობაა ჩვენამდე მოღწეული შუშანიკის მარტვილობათა აღწერებიდან. ამიტომ სამართლიანად ფიქრობენ, რომ ავტორს ეს ცნობა წერილობით კი არა, არამედ ზეპირსიტყვიერი გზით უნდა მიეღო. ოფრეთის ციხე მთიან და ტყიან ზონაში, შულავერისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე დგას. მას სრულიადაც არ შეჰფერის შუშანიკის საპყრობილისა და მისი გარემოს იაკობისეული აღწერა: „ცეცხლებრ შემწეული იგი მხურვალეზაი მზისაი, ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მავნებელნი“.² ოფრეთის ციხესთან კი შესანიშნავი, ხევის სუფთა წყალი მოჩქეფს.³

დაბა ცურტავის ზუსტი ადგილმდებარეობის გარკვევა დღევანდლამდე ვერ ხერხდება. მისი ძიების საკითხს ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ყველა მეცნიერი, რომელიც კი შეხებია ამ პრობლემას, მიიჩნევს, რომ ცურტავი ქვემო ქართლში უნდა მდებარეობდეს⁴ (ქვემო ქართლი სხვადასხვა დროს სხვადასხვა სახელით იყო ცნობილი: გოგარენე, გუგარქი, ვრაც-დაშტი [ქართველთა ველი], სომხითი).⁵

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ცურტავის ლოკალიზაციის საკითხს პირველად შეეხო ვახუშტი ბატონიშვილი, როცა იგი სომხითის აღწერისას სიტყვას აგდებს ახტალის ეკლესიაზე - „პირისპირ ახტალისა, აღმოსავლეთით, ბერდუჯის მთასა შინა არს მონასტერი ორი“ და შენიშნავს: „ვჰგონებ ამას ცორტავად“.⁶ ვახუშტის აზრს იზიარებენ მარი ბროსე და თედო ჟორდანიანი. ცურტავს პლატონ იოსელიანი გაურკვეველ ადგილად მიიჩნევს. მოსე ჯანაშვილი ვახუშტის გეოგრაფიის გამოცემაში „ზურტაკეტ“-ში

¹ უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა*, გვ. 67-69.

² ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 113.

³ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 284-286, 388; უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა*, გვ. 199-201, 382-384.

⁴ ჯანაშია, *ლაზარ ფარპეცის ცნობები*, გვ. 174.

⁵ ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 62-63.

⁶ ვახუშტი, *ქართლის ცხოვრება*, გვ. 310.

ხედავს ცურტავს.¹ ივანე ჯავახიშვილი ცურტავს მიიჩნევს ჰერეთის ქალაქად, მაგრამ თვლის, რომ მისი ზუსტი ადგილმდებარეობა გაურკვეველია: „ჰერეთში ითვლებოდა ‚ცურტავი‘-ც, მაგრამ ნიშანდობლივ სად იყო იგი, არ ვიცით; როგორც ჩანს, არც ვახუშტისა სცოდნია“.² ლეონ მელიქსეთ-ბეგის სიტყვით: „ცურტავი იგივე ნახიდური უნდა იყოს ვახუშტის რუკისა, სადაც ამჟამად თათრების სოფელი არახლო, არახლუ მდებარეობს, ხრამის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირებზე; ხოლო ამისდა მიხედვით, უხტანესის გაჯენაკეციც იგივე ხრამი უნდა იყოს“. ამის სასარგებლოდ ლ. მელიქსეთ-ბეგი იმონმებს „ეპისტოლეთა წიგნს“, რომელშიც მოყვანილია 506 წლის დვინის საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველი ეპისკოპოსების სია: „რომ ცურტავი სწორედ ხრამზე უნდა ყოფილიყო აგებული არახლო-ნახიდურის ადგილას, ამის სასარგებლოდ მონაწილეს 506 წლის დვინის კრების მონაწილეთა სია, სადაც, სხვათა შორის, მოხსენიებული არიან ქართლის ეპისკოპოსები შემდეგი თანამიმდევრობით: დავით ბოლნელი, იაკობ ცურტაველი, სტეფანე რუსთაველი, საჰაკ ტფილელი და ელაგე მანგლელი, ე. ი. ცურტაველი ბოლნელსა და რუსთაველს შორისაა მოხსენიებული. თუ ტფილისი და რუსთავი მტკვრის ხეობაში იყვნენ მოქცეული, ხოლო ბოლნისი ბოლნისის ანუ ფოლადაურისაში, მანგლისი ალგეთის ხეობაში, მაშინ ცურტავისათვის მხოლოდ და მხოლოდ ხრამის ხეობაა რჩება რომ ვიგულისხმობთ“.³ ილია აბულაძე იზიარებს ლეონ მელიქსეთ-ბეგის აზრს და უმატებს, რომ იქვე ახლომახლო უნდა მდებარეობდეს ვახუშტის აღწერით და რუკით (№2) აღნიშნული „გაჩიანი“, რომელსაც ილია აბულაძე აიგივებს უხტანესის გაჯენქთან. „თუ მართლაც ამ სახელით იწოდებოდა ცურტავი (X ს.), როგორც უხტანესი გვარწმუნებს, მაშინ ცურტავი აქ არის საძიებარი. შესაძლოა ის ‚ნახიდურიც‘ გამოდგეს, როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგს მიაჩნია. ნახიდურიც სწორედ ბევრად შორს არც არის ვახუშტის გაჩიანისგან“ - აღნიშნავდა ილია აბულაძე.⁴ სარგის კაკაბაძეც ცურტავს აიგივებს ვახუშტის გაჩიანთან.⁵

გაჩიანის ზუსტი ადგილმდებარეობაც არ არის ცნობილი. ლეონტი მროველის მიხედვით, „გაჩიოს ალაშენა ქალაქი გაჩიანი, რომელსაც მაშინ ერქვა სანადირო ქალაქი“.⁶ ლეონტისვე ცნობით, იგი ფარნავაზ მეფის სეზონური სადგომი ყოფილა, რომელსაც წესად ჰქონია ზამთრის თვეები იქ გაეტარებინა. სომხიტიდან ხუნანამდე ტერიტორიას, ქციისა და დებედის ნაპირებს, შემოდგომა-ზამთრის პერიოდში საუკეთესო სანადირო ადგილებად

¹ ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 65.

² ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, გვ. 47.

³ ონიანი, *წამება წმინდისა შუშანიკისი*, გვ. 42.

⁴ ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 65.

⁵ იქვე, გვ. 65.

⁶ ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*, გვ. 9.

მიიჩნევს ვახტანგ მეექვსეც თავის პოემაში „სალბუნად გულისა“.¹ დავითის ისტორიკოსი გაჩიანს მრავლობით რიცხვში მოიხსენიებს, ოღონდ, ლეონტი მროველისგან განსხვავებით, უხსოვარ დროინდელ ამბებთან კი არა, არამედ მისი თანამედროვე ვითარების აღწერისას: „რამეთუ ვიდრე მოაქამომდე სთუელთა ჩამოიარაიან თურქთა სომხითი, ყოვლითა ფალანგითა მათითა, ჩამოდგაიან გაჩიანთა, პირსა მტკუარისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავამდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა, რომელთა შინა ზამთრის, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბების თივა, და აქუს შეშა და ნყალი უხუებით, და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თვითოფერი და საშუებელი ყოველი“.² დევი ბერძენიშვილი ფიქრობს, რომ გაჩიანის ანარეკლი ან დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს დღევანდელი ქაჩაგანი.³

სომეხ მკვლევართაგან პირველად ლ. ალიშანი შეეცადა ცურტავის ადგილმდებარეობის გარკვევას უხტანესის ცნობებზე დაყრდნობით. მან ქართლის პიტიანშების ეს დედაქალაქი ბოლნისის ხევის და ვრაც-დაშტის კედზე აღნიშნა.⁴

დევი ბერძენიშვილი ცურტავის ციხეს აიგივებს გვიანი წყაროების აღჯაყალასთან, რომელიც მდებარეობს ფართო ველზე, მდინარე დებედის მარჯვენა სანაპიროზე. აღჯაყალის აღმოსავლეთით, დაახლოებით 4,5 კმ-ზე, სოფელ ქაჩაგანში იშვიათი ხელოვნებით შესრულებული ქვაჯვარის აღმოჩენის შემდეგ, ნიკო ბერძენიშვილი თვლიდა, რომ „თუ შუშანიკის იაკობისეული მარტილობა სანდოა, მაშინ ცურტავი უეჭველად ქაჩაგან-აღჯაყალაა. ესაა გაჩიანნი, ესაა სანადირო ქალაქი, ესაა საზამთრო ადგილი, ესაა ჰერეთის გვერდში (ჰერეთი აქ რანია), ესაა ზაფხულს გაუძლისი, აქაა ცენტრალური მნიშვნელობის ციხე (პიტიანშის ციხე)“.⁵

VII საუკუნის პირველი ნახევრითაა დათარიღებული ზემოხსენებული ქვის ჯვარი, აღმოჩენილი ქაჩაგანში, აღჯაყალის ციხის მახლობლად, იქ, სადაც დ. ბერძენიშვილმა ცურტავი დაიგულა. ის განსაკუთრებულად დეკორირებულია და წარმოადგენდა პოსტამენტის დაბოლოებას. ასეთი მაღალი მხატვრული ღირსების ნაწარმოები ვერ იდგებოდა განმარტოებულ სახის პოსტამენტზე. იგი ამთავრებდა მაღალ სტელას და ალბათ კარგად ჩანდა ცის ფონზე. ჯვრის ამალლება ოთხი ანგელოზის მიერ საქართველოს გარეთ უცნობი თემაა. იგი ადგილობრივი წარმოშობისაა და შედეგია ქართველ ოსტატთა ორიგინალური შემოქმედებისა.⁶

¹ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 387.

² დავითის ისტორიკოსი, გვ. 332; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 387.

³ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 388.

⁴ ცურტაველი, *მარტილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 65-66.

⁵ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 373.

⁶ იქვე, გვ. 384; Чубинишвили, *Хандиси*, გვ. 7.

მდინარე დებედის მარჯვენა ნაპირას ვრცელი ველის შუაში ამოზიდულ 20-25 მეტრის სიმაღლის კლდოვან ბორცვზე აღმართულია აღჯაყალის ციხე, რომელსაც სტრატეგიული მნიშვნელობა XVIII საუკუნემდე არ დაუკარგავს. ციხე-სიმაგრის სახელწოდება - აღჯაყალა, როგორც ცნობილია, თურქულია და ქართულად „თეთრ ციხეს“ ნიშნავს. ეს უკანასკნელი სახელწოდება უნდა იყოს თურქულის ნათარგმნი, ხოლო თვით თურქული სახელწოდების წარმოშობა დაკავშირებული უნდა იყოს იმ გარემოებასთან, რომ ის კლდე, რომელზედაც არის ნაგები ციხე-სიმაგრე და რომელიც მასთან ერთად ერთ ორგანულ ანსამბლშია შერწყმული, მონაცრისფრო-თეთრი ქანის ქვიშაქვას წარმოადგენს და თვით ციხე-სიმაგრის ღია-მოყვითალო ქვით ნაგებ კედლებთან ერთად შორიდან, მართლაც, თეთრი ფერის ერთი მთლიანი ნაგებობის შთაბეჭდილებას ტოვებს.¹ პირველად აღჯაყალა მოხსენიებულია 1488 წლის მოვლენებთან დაკავშირებით. ვახუშტი გვამცნობს, რომ საქართველოში შემოჭრილმა ალყონილუს მმართველმა იაყუბ ყაენმა ააშენა ქაოზიანისა და აღჯაყალას ციხეები - „წარმოავლინა იაყუბ ყეენმან სპასპეტი თვისი ხალილბეგ სპითა. ესე მოვიდა და უწყო შენება ქაოზიანსა და აღჯაყალის ციხესა. აცნობეს კონსტანტინე მეფესა და უბრძანა ბარათიანთა მტერობა მათი, და ამათ უწყეს ბრძოლა თათართა, ხოცა და სრვანი მრავალთა დღეთა. მცნობმან ყეენმან აშუელნა სპანი უდიდესნი“.² 1490 წელს კი ციხე-სიმაგრეები დაურღვევია კონსტანტინე მეფეს - „ხოლო შემდგომად თათართა წასვლისა შემოიკრიბნა მეფემან კონსტანტინე სპანი, მიუხდა და მოსრნა ელნი გარემონი, შემუხრა და დაარღვია აღჯაყალა და ქაოზიანი, აღილო ალაფი მათი და მოვიდა ტფილისს“.³ როგორც დ. მუსხელიშვილი მართებულად მიიჩნევს, ორი წლის განმავლობაში (1488-1490 წწ.) იაყუბ ყაენი აღჯაყალის მსგავს დიდი ციხე-სიმაგრის აგებას ვერ მოახერხებდა და, შესაბამისად, მიიჩნევს, რომ ყაენს კი არ აუგია, არამედ მხოლოდ განუახლებია იგი და, როგორც ეტყობა, მანამდე დარღვეული კედლები ხელახლა აუშენებია.

ქაოზიანის ანუ ქავაზინის ციხეც, რომლის აშენებასაც ვახუშტი ასევე იაყუბ ყაენს მიაწერს, XI-XIII საუკუნეების ქართულ და სომხურ წყაროებში იხსენიება, როგორც არსებული ციხე-სიმაგრე. „მატიანე ქართლისაი“-ს მიხედვით, ბაგრატ IV-მ ფადლონის დამარცხების შემდეგ სხვა ციხეებთან ერთად აიღო ქავაზანიც (ქაოზიანი) - „ხოლო ბაგრატ შემინდა გაშუებასა ფადლონისსა, მისცა ბოჭორმა და უჯარმო კახთა, და წამოიყვანა ფადლონ. გასუეს ძელსა და მიუპყრეს ტფილისსა; და აიღეს ჭირვეულად ტფილისი, რამეთუ მუნ შინა მდგომი კაცი თვით გაამირებასა ლამოდა. და არა დაიჭირა ბაგრატ თავისად ტფილისი, არამედ დმანისს დატევებული სითლარაბი ძებნა, შემოიყვანა ტფილისად, და მისცა მას ტფილისი. ხოლო თავისად აღიხუნა

¹ მუსხელიშვილი, *აღჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 363.

² ვახუშტი, *ქართლის ცხოვრება*, გვ. 387.

³ იქვე, გვ. 390.

ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლ-წმიდანი, ქავაზანი, და ორმოცდაოთხი ათასი დრაჰკანი, და მძევალნი ძმისწული მისი, ძე მანუჩასი, და სამთა თავადთა განძისათა“.¹ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ დავით აღმაშენებელმა 1121 წელს აიღო სომხეთის ციხეები: გაგი, ტერუნაკალი, ქავაზანი - „და მყის აღისრბოლა ვითარცა არწივმან, და მანსა აღიხუნა ციხენი სომხეთისანი: გაგნი, ტერონაკალი, ქავაზინნი, ნორბედი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი“.²

აღჯაყალის ციხის კედლები ნაგებია ფლეთილი ქვით. წყობაში აგურიც ურევია. კედელ-ბურჯები დაშენებულია უშუალოდ კლდის ქანზე. შემორჩენილი კედლების სიმაღლე 4-5 მეტრია. კლდოვანი ბორცვი, რომელზეც ციხეა ნაგები, სიგრძივ დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. სამხრეთ-დასავლეთიდან მას დაბალი, მცირე ფართობის ტერასა შემოსდევს. ციხე-სიმაგრის ნაგებობაც ამის მიხედვით ორ ძირითად ნაწილადაა გაყოფილი: მთავარი (ზედა) ნაგებობა და სამხრეთ-დასავლეთის ტერასა, რომელიც აგრეთვე გალავნითაა შემოსაზღვრული. პირველი წარმოადგენს ძირითად სიმაგრეს, რომლის ფართობია დაახლოებით 6500 კვ. მ. მისი კედლები სამი მხრიდან გამაგრებულია დიდი, გეგმაში ოვალური ბურჯებით, ხოლო მეოთხე მხრიდან (დასავლეთის) იგი დაცულია ბუნებრივი კლდით. ქვედაციხის ტერასა სალი კლდით ბუნებრივადაა დაცული და ამიტომ მას მხოლოდ ერთი დიდი და ერთი მცირე ბურჯი ამაგრებს. შემოსასვლელი კარი აღჯაყალის ციხეს სამხრეთიდან აქვს. ესაა კლდეში ხელოვნურად ნაკვეთი კიბე, რომლის საფეხურებმა ჩვენამდე ძლიერ დაზიანებული სახით მოაღწია. იგი დაცულია, ერთის მხრივ, ბუნებრივი კლდის ქანით, რომელზედაც ზედა ციხის ერთ-ერთი ბურჯი დგას, მეორე მხრივ, ქვედა ციხის მცირე ბურჯით. კარის სიგანეა დაახლოებით 3.5 მეტრი. ამ კარით ადიხარ ქვედა ციხეზე, აქედან კი მეორე კარით, რომელიც აგრეთვე დაცულია ბურჯით - ზედა ციხეზე. ციხის კედლის წყობაში შეიმჩნევა რამოდენიმე სამშენებლო პერიოდი: ეტყობა, რომ ციხე მრავალჯერაა დანგრეული და განახლებული.³

აღჯაყალის ციხე იდგა საქართველოს სამხრეთ საზღვრის ახლოს, მნიშვნელოვან სავაჭრო გზაზე, რომელიც აერთებდა ქვეყანას სომხეთის გავლით ახლო აღმოსავლეთთან (დღესაც აქვე გადის საქართველო-სომხეთის დამაკავშირებელი ერთ-ერთი ძირითადი მაგისტრალი). რამდენადაც სავაჭრო გზები ძნელად თუ იცვლიან მიმართულებას, აქ ნამდვილად უნდა არსებულიყო გვიან შუა საუკუნეებზე უფრო ადრინდელი ციხე. დავით მუსხელიშვილს მიაჩნია, რომ სწორედ აქ იდგა ცნობილი გაგის ციხე. მის აშენებას X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე სომხური წყაროები მიაწერენ ანისის მეფეს გაგიკ I

¹ ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*, გვ. 312.

² დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344; გამყრელიძე (და სხვა), *ქართლის ცხოვრების ლექსიკონი*, გვ. 535-536; მუსხელიშვილი, *აღჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 364.

³ იქვე, გვ. 362-363; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 373.

შაჰანშაჰს (989-1020), რომელმაც თავისი სახელის მიხედვით ციხეს გაგი დაარქვა. ვარდანის თანახმად, სახელგანთქმული ციხე-სიმაგრე ააშენა მეფე გაგიკმა. იქ იყო განთქმული და მთელ ქვეყანაზე ცნობილი მონასტერი წმინდა გიორგისა, წმინდა ჯვრით და ეკლესიით, რომელიც ააშენა და აკურთხა წმინდა მოძღვარმა მესროპმა. ეს ეკლესია დგას გაგის თხემზე და ბატონობს ფართო და უსაზღვრო ველზე. გაგი ქართულ საისტორიო წყაროებში პირველად XI საუკუნის ძეგლში „მატიანე ქართლისაჲ“ გვხვდება ბაგრატ IV-ისა და გიორგი II-ის მეფობის ისტორიის გადმოცემისას. თამარ მეფის ისტორიკოსი გვეუბნება, რომ 1191 წელს, გიორგი რუსის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ, მეფე თამარმა „შეინყალა ზაქარია ვარამის ძე და უბოძა გაგი ქურდვაჭრითა განძამდის მრავლითა საკუთარითა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა“. ამრიგად ჩამოყალიბდა ქვემო ქართლში მხარგრძელთა გაგელების შტო. მონღოლების შემოსვლისთანავე გაგის ციხე მათ მფლობელობაში გადადის. XIV-XV საუკუნეებში გაგის შესახებ არ არის ინფორმაცია.¹

დღეი ბერძენიშვილი მიიჩნევს, რომ გაგიკიც ამ ციხის მხოლოდ განმაახლებელი იყო და რომ აქ იდგა ცურტავის ძველი ციხე, რომლის სახელი იმ დროს უკვე დავიწყებული ყოფილა.² აღჯაყალის გაგის ციხესთან და ცურტავთან გაიგივების მცდელობა დღემდე არავის გაუკრიტიკებია.

2014 წლის 19 იანვარს იულონ გაგოშიძე, გიორგი გაგოშიძე, გიორგი ჭიიშვილი, კახა ხიმშიაშვილი და მე ვენვიეთ აღჯაყალას. ჩვენი ყურადღება მიიქცია ციხის აღმოსავლეთით არსებულმა ძველმა ნამოსახლარმა, რომლის არსებობა აქამდე არავის აღუნიშნავს. ნამოსახლარის სიგრძე დასავლეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით 310 მეტრია, უდიდესი სიგანე (ჩრდილოეთიდან სამხრეთ მიმართულებით) 160 მეტრს აღწევს, საერთო ფართობი დაახლოებით 3 ჰექტარია. ნამოსახლარის ჩრდილო ნაწილი ვიწრო სერია, რომლის დასავლეთი ნაწილი კლდოვანია და ციხისაგან ღრმა ხელოვნური თხრილით არის გამოყოფილი. ნამოსახლარზე ავკრიფეთ კერამიკული მასალა.

ანაკრეფ მასალაში ჭარბობს სხვადასხვა ტექნიკით შესრულებული მოჭიქული კერამიკა. გვხვდება თეთრი ანგობით მოხატული და ფერადი ჭიქურით დაფარული ჭურჭელი. გამოყენებულია ორი ფერის ჭიქური – ცისფერი და მწვანე. ასეთ კერამიკაზე ვხვდებით როგორც მცენარეულ, ასევე გეომეტრიულ მოტივებს. მსგავსი ტიპის ჯამები გვხვდება: დმანისში, თბილისში, გუდარეხში.³ აღსანიშნავია მოჭიქული დოქის ფრაგმენტი, რომლის მსგავსი აღმოჩენილია რუსთავში და თბილისში. ქართულ მოჭიქულ კერამი-

¹ მუსხელიშვილი, *აღჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 370-382; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 395-398.

² იქვე, გვ. 395.

³ ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 24; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 134.

კაში საკმაოდ ცოტაა წარმოდგენილი მოჭიქული დოქები. ეს უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ჩვენში ის მაინცდამაინც არ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული.¹ გვხვდება აგრეთვე ამოკანვრის ხერხით მოხატული ანგობიანი ჭურჭელი, რომელიც მოჭიქულია ცისფრად, მწვანედ და სოსანისფრად. ძირითადად ვხვდებით გეომეტრიულ მოტივებს. მსგავსი კერამიკული ნაწარმი ცნობილია დმანისში, თბილისში, რუსთავში, თელავში, არეში.² ყველა მოყვანილი კერამიკის ნიმუში თარიღდება IX-XIII საუკუნეებით.

არამოჭიქული კერამიკიდან გამოსარჩევია წერნაქით დაფარული დერგის ფრაგმენტი. მასზე ჰორიზონტალურად არის წარმოდგენილი სამკუთხედების ორი რიგი, რომელთა შორის სამ რიგად ჭდეული წერტილებია განლაგებული. ეს ფრიზი ქვემოდან შემოსაზღვრულია დაკბილული რელიეფური სარტყლით. მსგავსი ტიპის დერგები მრავლადაა აღმოჩენილი საქართველოს განვითარებული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე. ეს არის საშუალო ზომის სქელკეციანი ჭურჭელი, რომელთაგან ზოგი ყურიანია, ზოგი უყურო. შემკულია ამოტვიფრული, ჭდეული ან რელიეფური ორნამენტებით. აღჯაყალაში აღმოჩენილი წერნაქით დაფარული დერგის ანალოგიები ცნობილია თბილისიდან, რუსთავიდან, უფლისციხიდან, დმანისიდან.³ საქართველოს გარეთ ასეთივე დერგებს ვხვდებით სომხეთში (დვინი, ანისი, გარნისი) და აზერბაიჯანში (ორენ ყალა, ძველი განჯა, ბაქო). დვინის ნაქალაქარზე მას „კარასის“ სახელით მოიხსენიებენ. დათარიღებულია XII-XIII საუკუნეებით.⁴

განსაკუთრებით საყურადღებოა ანაკრეფ მასალაში ბრტყელი, გვერდებ აკეცილი კრამიტის არსებობა, რაც იმის ნიშანია, რომ ამ ნასახლარზე კაპიტალური ნაგებობები უნდა მდგარიყო.

როგორც დავინახეთ, მასალა განვითარებული შუა საუკუნეებით თარიღდება, ე. ი. იმ პერიოდისაა, როდესაც გაგის ციხე აქტიურად მოიხსენიება წერილობით წყაროებში, როგორც გაგელთა ცნობილი ფეოდალური საგვარეულოს რეზიდენცია, რომელმაც სახელი მთელ რეგიონსაც მისცა.⁵ ნასახლარზე გალავანი არ შეიმჩნევა და შესაძლებელია, ეს ის „დამცირებული და ზომიერი დაბა ქალაქია“, რომელიც უნახავს უხტანესს X ს-ში,

¹ ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 24; ჭილაშვილი, *ქალაქები*, გვ. 167.

² ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 25-27; ჩიკოიძე, *თელავი*, გვ. 58; ჭილაშვილი, *არეში*, გვ. 77; გრძელიშვილი, ტყემელაშვილი, *თბილისის ძეგლები*, გვ. 51-52; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 135.

³ ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 19; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 130-131; არჩვაძე (და სხვა), *რუსთავი*, გვ. 50-51.

⁴ Акопян (и др.), *Двин*, გვ. 111-113; არჩვაძე (და სხვა), *რუსთავი*, გვ. 50-51; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 131.

⁵ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 397-398; მუსხელიშვილი, *აღჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 377-384.

ჯერ კიდევ გაგის ციხის აშენებამდე და რომელსაც იგი გაჩინად მოიხსენიებს და თვლის, რომ სწორედ აქ იყო ცურტავი.¹ მართალია ნამოსახლარის ტერიტორიაზე აკრეფილ მასალაში ჯერჯერობით არ ჩანს ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკა, მაგრამ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად სავსებით შესაძლებელია, რომ ამ ნამოსახლარზე გამოვლინდეს ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ფენაც, გადაფარული განვითარებული შუა საუკუნეების ფენებით. მით უმეტეს, გავიხსენოთ თუნდაც ის ფაქტი, რომ, როგორც დ. ბერძენიშვილი წერს, „ბორცვი, რომელზეც შემდგომში ციხე აუგიათ, ძველი ნამოსახლარი გორაა, რასაც ადასტურებს იქ აკრეფილი ენეოლითური და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კერამიკული ფრაგმენტები“.²

ადრეული შუა საუკუნეების არაკერამიკული მასალა აღჯაყალის ციხეზე მაინც ჩანს. შევნიშნეთ კედლის წყობაში ჩაშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ორნამენტული დეკორით შემკული სტელების ფრაგმენტები, რომლებიც შეუძლებელია მშენებლებს შორიდან მოეტანათ. ერთ-ერთი წარმოადგენს ოთხფურცელა ყვავილის ფრიზულად განლაგებულ ორნამენტს, შუაში მცირე ვარდულებით. ანალოგიური მოტივი გვხვდება აღჯაყალის მახლობლად ხოჭორნის გუმბათიანი ეკლესიის საკურთხევლის სამხრეთ შვერილში ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტზე, რომელიც VI ს-ით თარიღდება.³ მსგავსი ორნამენტიც გამოსახული აგრეთვე დმანისის ქვაჯვარის მეორე ნახნაგზე: სამმაგი ლილვების ზოლის გადახლართვით შედგენილი წრიული არეები, რომლებშიც რვაფურცელა ვარდულებია ჩასმული. დმანისის ქვაჯვარი VI საუკუნის დასასრულით თარიღდება. მრავალფურცლიანი ვარდულების დეკორი, რომელიც თავისი ხასიათით ორნამენტების აღმოსავლურ ტიპს განეკუთვნება, ქრისტიანულ ხელოვნებაში ფართოდ ვრცელდება V საუკუნიდან. განსაკუთრებით პოპულარული იყო ეს მოტივი სასანურ რელიეფებსა და ქსოვილებზე.⁴

მეორე, სტელის დამაგვირგვინებელი ჯვრის მკლავი უნდა იყოს, რომელზეც გამოსახულია შროშანის ყვავილი ღეროთი და ვარდული. სამყურა შროშანის მოტივი ფართოდ არის გავრცელებული ქვემო ქართლის ქვაჯვრებზე: ნაგზაური, ლამაზი გორა, ბალიჭი, ბალჩალარი. ნაგზაურის კომპლექსში გამოვლინდა ჯვრის 13 მკლავი შროშანის ყვავილის გამოსახულებით. ისინი VI საუკუნით თარიღდება.⁵ ლამაზი გორის კომპლექსის გათხრებისას აღმოჩენილ მსგავს ჯვრებს ნიკო ჩუბინაშვილი VI-VII სს-ით ათარიღებს.⁶ ყვავილი (შროშანი), ორნამენტულ-სიმბოლური მოტივი, რომელიც სხვა აღმოსავლურ ელემენტებთან ერთად შემოვიდა ირანული სამყაროდან,

¹ ცურტაველი, *მარტილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 61-62.

² ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 374.

³ გაგომიძე, *ხოჭორნის ქვასვეტები*, გვ. 64.

⁴ მაჩაბელი, *დმანისის ქვაჯვარა*, გვ. 9, 38, 42.

⁵ კახიანი (და სხვა), *საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*, გვ. 34-36.

⁶ ჩუბინაშვილი, *სტელა-ჯვრები*, გვ. 46.

ადგილობრივ ტრადიციებთან ასიმილირდა და შუა საუკუნეების სანყის ეტაპზე განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა. ამის დასტურია ადრეულ ქრისტიანულ რელიეფებზე ქართული ფეოდალური წოდების არაერთი წარმომადგენლის გამოსახულება ყვავილით მარჯვენა ზეანულ ხელში.¹

არის თუ არა აღჯაყალა იგივე გაგის ციხე, ცურტავის ციხე, ხოლო მის მახლობლად არსებული ნამოსახლარი დაბა - ცურტავი, ამ კითხვებზე პასუხს მხოლოდ არქეოლოგიური გათხრები გასცემს.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

არჩვაძე (და სხვა), რუსთავი - არჩვაძე თ., ჩიკოიძე ც., ჩხატარაშვილი მ., *რუსთავი III*, თბილისი, 2005.

ბერძენიშვილი, ნარკვევები - ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან*, თბილისი, 2014.

გაგოშიძე, ხოჟორნის ქვასვეტები - გაგოშიძე გ., *ხოჟორნის გუმბათიანი ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ქვასვეტები*, კრ. „აკადემიკოს შალვა ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი, ნარკვევები“, V, თბილისი, 1999, გვ. 60-71.

გამყრელიძე (და სხვა), ქართლის ცხოვრების ლექსიკონი - გამყრელიძე გ., მინდორაშვილი დ., ბრაგვაძე ზ., კვაჭაძე მ., *ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი*, თბილისი, 2013.

გრძელიშვილი, ტყეშელაშვილი, თბილისის ძეგლები - გრძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო., *თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები*, თბილისი, 1961.

დავითის ისტორიკოსი - დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი*, ქართლის ცხოვრება I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955.

ეპისტოლეთა წიგნი - *ეპისტოლეთა წიგნი*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1968.

ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება - ბატონიშვილი ვახუშტი, *ქართლის ცხოვრება*, ტომი IV, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, ტექსტი დადგენილი

---

¹ მაჩაბელი, *დმანისის ქვაჯვარა*, გვ. 18-19; კახიანი (და სხვა), *საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*, გვ. 63.

ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩვილის მიერ, თბილისი, 1973.

კახიანი (და სხვა), საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან - კახიანი კ., ჭანიშვილი გ., კოპალიანი ჯ., მაჩაბელი კ., ალექსიძე ზ., ლლიღვაშვილი ე., პატარიძე ნ., *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*, თბილისი, 2012.

ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა - ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*, ქართლის ცხოვრება I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩვილის მიერ, თბილისი, 1955.

მაჩაბელი, დმანისის ქვაჯვარა - მაჩაბელი კ., *დმანისის ახლად აღმოჩენილი ქვაჯვარა*, ჟურნ. „საქართველოს სიძველენი“, 2007, 10, გვ. 7-46.

მინდორაშვილი, საქართველოს არქეოლოგია - მინდორაშვილი დ., *საქართველოს არქეოლოგია II-III*, ბათუმი, 2015.

მუსხელიშვილი, აღჯაყალა-გავისციხე - მუსხელიშვილი დ., *აღჯაყალა-გავისციხე, სამეცნიერო სტატიები, წერილები და პუბლიცისტიკა*, თბილისი, 2014, გვ. 362-385.

ონიანი, წამება წმინდისა შუშანიკისი - ონიანი შ., *იაკობ ხუცესის „წამება წმინდისა შუშანიკისი“*, თბილისი, 1978.

უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა - უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1975.

ჩიკოიძე, თელავი - ჩიკოიძე ც., *ქალაქი თელავი*, თბილისი, 1979.

ჩუბინაშვილი, სტელა-ჯვრები - ჩუბინაშვილი ნ., *ქვემო ქართლის სტელა-ჯვრები*, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, 1972, 30, გვ. 34-49.

ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი - ცურტაველი იაკობ, *მარტვილობა შუშანიკისი*, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ი. აბულაძემ, თბილისი, 1978.

ჭილაშვილი, ქალაქები - ჭილაშვილი ლ., *ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში*, II, თბილისი, 1970.

ჭილაშვილი, არეში - ჭილაშვილი ლ., *არეში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)*, თბილისი, 1991.

ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია - ჯავახიშვილი ი., *ქართველი ერის ისტორია*, ტ. II, თბილისი, 1983.

ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები - ჯანაშია ლ., *ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ*, თბილისი, 1962.

ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა - ჯაფარიძე ვ., *ქართული კერამიკა (XI-XIII სს)*, თბილისი, 1956.

Акопян (и др.), *Двин* - Акопян Н., Бабаян Ф., Жамкочян А., Калантарян А., Кафандарян К., Кочариан Г., *Двин IV, Город Двин и его раскопки (1981-1985 гг.)*, Ереван, 2008.

Чубинашвили, *Хандиси* - Чубинашвили Н., *Хандиси*, Тбилиси, 1972.

David Gagoshidze

Is Aghjakala-Gagi Fortress - Tsurtavi?

Summary

In his work, „Martyrdom of Saint Shushanik“ IakobTsurtaveli gives the name of a place - *Tsurtavi*. According to the same work, Tsurtavi is the residence of Varsken Pitiakhsh.

Interesting information about Tsurtavi is provided by Ukhtanes, the 10th century Armenian historian. According to his account, Tsurtavi is an ancient name, but it was referred to as *Gachiani* in his times (10th c.) and it had declined from the capital city to a small town.

So far, it has been impossible to identify the exact location of the town of Tsurtavi. The history of its investigation is rather long. The scientists who have ever dealt with this issue consider that Tsurtavi must be located in Kvemo Kartli.

Devi Berdzenishvili identifies Tsurtavi Fortress with Aghjakala, which is set on a 20-25-meter high rocky hill on the right bank of the Debeda River. It did not lose its strategic significance until the 18th century.

It is highly likely that here stood a fortress built prior to the late middle ages. David Muskhelishvili believes that it was here that the renowned Gagi Fortress was erected, whose construction at the turn of the 11th century, according to Armenian sources, is ascribed to King Gagik I Shahanshah of Ani (989-1020), who named the fortress after himself.

Devi Berdzenishvili suggests that Gagik was someone who had only restored the fortress and that there stood the old fortress of Tsurtavi, the name of which had already been forgotten by that time. So far the attempt of identifying Aghjakala with Gagi Fortress and Tsurtavi has not come under any criticism.

In 2014 we visited Aghjakala and our attention was drawn to an old settlement-site east of the fortress, which had not been mentioned by anyone before. We superficially collected some sherds among which glazed ceramic fragments dated to the 9th -

13th cc. prevail. Especially notable is the presence of flat tiles with turned-up sides, which points to the fact that once there stood major structures on this settlement-site.

The received material dates to the period when Gagi Fortress was repeatedly mentioned in written sources as the residence of the famous Gagi feudal family that gave the name to the whole region. The circuit wall cannot be observed on the settlement-site and it could be the very „diminished and moderate town“ that Ukhtanes saw in the 10th century, yet before constructing Gagi Fortress.

There is no evidence of early medieval ceramics among the artifacts collected on the settlement-site. However, the presence of a settlement of this period is still presumable here: we revealed early medieval architectural details and fragments of stelae decorated with early medieval ornament which builders could not have brought here from far away.

The question of identification of Aghjakala-Gagi Fortress with Tsurtavi Fortress, and the nearby settlement with the town of Tsurtavi, can be solved only as a consequence of archaeological excavations.

აღჯაყალის ციხე, ხედი სამხრეთიდან

აღჯაყალის ციხე, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

აღწაყალის ციხე და ნამოსახლარი, აერო ფოტო

აღწაყალის ციხე და ნამოსახლარი

აღჯაყალის ნამოსახლარი, ხედი დასავლეთიდან

მოჭიქული კერამიკა აღჯაყალის ნამოსახლარიდან

დერგის და კრამიტის ფრაგმენტი აღჯაყალის ნამოსახლარიდან

ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ფრაგმენტი

ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ფრაგმენტი